

MUTÁGATUM

tanulmányok a hetvenéves
Bíró Ferenc tiszteletére

KOLLIGÁTUM

Tanulmányok a hetvenéves

Bíró Ferenc tiszteletére

SZERKESZTETTE:

DEVESCOVI Balázs, SZILÁGYI Márton és VADERNA Gábor

Ráció Kiadó, 2007

TÜSKÉS GÁBOR

LESSING: BÖLCS NÁTHÁN

Elemzési kísérlet

A *Bölcs Náthán* az európai drámatörténet klasszikus, jelentőségéhez mérten azonban Magyarországon kevésbé ismert és méltányolt alkotása. Bár hazai recepciója korán indult,¹ ez azért is különös, mert – kiváltképpen, ha összehasonlítjuk a 18. századi drámatermés átlagával – meglepően modern darab. Lessing utolsó jelentős műve, s mintegy összegzi és kiteljesíti életművét. Egyaránt mélyen gyökerezik a szerző korában, egyéniségében és egész munkásságában.² Ezért nem értelmezhető helyesen az író német irodalomban játszott szerepének, kritikai tevékenységének, színház- és drámaelméletének ismerete nélkül.³

SZÍNHÁZ- ÉS DRÁMAELMÉLETI ÖSSZEFÜGGÉSEK

Lessing egész munkásságát alapvetően meghatározza sokoldalú műveltsége.⁴ Az irodalom és a színház mellett folyamatosan érdeklődött a tudományok, a filozófia, a vallás és az antikvitás kérdései iránt. Szilárd, kérel-

hetetlen jellem volt, s mindvégig ragaszkodott elveihez. Kivételes értelmi erő és kritikai képesség, gyakorlati gondolkodás és cselekvés, polgári elkötelezettség, az előítéletekkel nem törődő, szenvedélyes igazságkeresés jellemezte. Élete és munkássága fő céljának tekintette, hogy szellemileg előkészítse az ember önmaga által történő felvilágosítását és a különféle önkényuralmak meghaladását.

A német irodalomban alapvető kezdeményező szerepet játszott. Ő az első öntudatos polgári író, aki szembefordult a klasszicista művészetfelfogást kötelező mintául állító Johann Christoph Gottscheddel. Megalkotta az első német polgári szomorújátekot, s létrehozta a prózai tanító mese dísztelen, moralizáló változatát. Addig soha nem látott tekintélyt adott az irodalomkritikának, a művészet- és irodalomelméletnek. A szépirodalmi tevékenység, az irodalomelmélet és az irodalomkritika megbonthatatlan egységet alkot és szoros kölcsönhatásban áll egymással életművében. Megírta az első, jellegzetesen német élettartalommal telt vígjátekot, s megformálta az első művelt zsidó alakját. Létrehozta a tragédia és a komédia elemeit együttesen alkalmazó drámai költemény műfaját, s következetesen harcolt a polgári nyilvánosság intézményeiért, az önálló nemzeti irodalom és színház megteremtéséért.

Irodalomkritikai írásai összegyűjtve tartalmazzák a felvilágosodás kritikai alapelveit és módszereit, s máig ható, termékeny kritikai modell hozott létre.⁵ Kritikusként fő célja az előítéletek felszámolása az önálló gondolkodás és a morális önzetlenség révén. Folyamatosan ösztönözte a nyílt szellemi vitákat. Nem állított fel általánosan kötelező szabályokat, s nem tartotta magát az igazság tévedhetetlen öréknek. Míg a művekről kérelhetetlen szigorúsággal ítélt, a szerzőktől az igazság fáradhatatlan feltárását követelte. Ismételten hangsúlyozta, hogy az író felelősséggel tartozik a közönségnek, s törekedett megragadni az esztétikai sajátosságok és a közönségreakciók összefüggéseit.

Drámaíróként európai színvonalra emelte a német színházat. Az önálló nemzeti színházról vallott koncepciója részben Gottsched 1730-as lipcsei tervét ismétli, de más eszközökkel. Atveszi tőle az erkölcspedagógiai célkitűzést és a valószínűség szabályain alapuló műfajelméletet, ugyanakkor elveti a komédia és a tragédia rendi szétválasztását, valamint a francia klasszicizmus stílusterkévéseit. Figyelembe veszi az antik és a modern európai színházi hagyományok összességét, különös tekintettel a *commedia dell'arte* törekvéseire és Shakespeare munkásságára. Fő műfaja a komédia, azon belül az ún. szomorú vígjáték.

¹ Gotthold Ephraim LESSING, *Bölcs Náthán. Drámai költemény öt felvonásban*, ford. ZICHY Antal, Franklin, Budapest, 1907.; Uő., *Bölcs Náthán*, ford. LATOR László = Uő., *Drámák, versek, mesék*, vál., előszó, jegyz. VAJDA György Mihály, Kossuth, Budapest, 1958, 317–462.; Vö. HERRMANN Antal, *Lessing „Náthán”-ja Magyarországon*, Wunder, Fehértemplom, 1883.; ANTALFFY Gizella, *Lessing a magyar színpadon*, Pallas, Budapest, 1916.; FERENC KERÉNYI, *Die Lessingdramen in Ungarn*, Lessing Yearbook 1981, 113–131.

² Vö. Gotthold Ephraim LESSING, *Der späte Lessing 1770–1781. Um Wahrheit und Humanität*, szerk. Walter HOYER, VeB, Leipzig, 1952.

³ ALMÁSI Miklós, *Lessing drámai epilógusa. A Bölcs Náthán*, Magyar Filozófiai Szemle 1957, 111–123.

⁴ VAJDA György Mihály, *Lessing, Művelt Nép*, Budapest, 1955.; DIETER HILDEBRANDT, *Lessing. Biographie einer Emanzipation*, Carl Hanser, Frankfurt–Berlin–Wien, 1982. Lessing műveinek használt kiadása: Gotthold Ephraim LESSING, *Gesammelte Werke*, I–X., szerk. Paul RILLA, Aufbau, Berlin–Weimar, 1968.

⁵ Gotthold Ephraim LESSING, *Válogatott esztétikai írásai*, vál., utószó BALÁZS István, Gondolat, Budapest, 1982.

Komédiakonceptiója újjáértelmezi a nevetés szerepét: a jó és a rossz hagyományos szembeállítását, a negatív figurák és tulajdonságok nevetéssé tétele és elítélése helyett felmutatja és bírálja a különböző előítéleteket. Megmutatja az emberi lét ellentmondásait és feszültségeit, s ösztönöz a látszat és a valóság közti különbségtételre, a nevetés mindenütt jelenvalóságának felismerésére. Szorgalmazza az előre adott dolgok kritikai felülvizsgálatát. Mindezzel a tragédia rangjára emelte a komédiát.

Lessing komédiakonceptiójának fontos előzménye, hogy Christian Fürchtgott Gellert *Pro comoedia commovente* (1751) című értekezésében védelmébe vette a magánélet szférájában játszódó érzékeny vígjátékot. Ez az értekezés Gellert saját vígjátékaihoz írt latin nyelvű bevezető tanulmányával (1747) együtt előre jelzi a műfaj kiteljesedését a század második felében. Lessing németre fordította Gellert bevezető tanulmányát és Pierre Matthieu Martin de Chassiron *Réflexions sur le comique larmoyant* című, 1749-es racionalista kritikájával együtt kiadta a Theatralische Bibliothek első számában (1754). Bevezetőjében Lessing a realista elvek mellett, illetőleg a szatirikus túlzások és a szentimentális idealizálás ellen foglalt állást, s felvetette az érzékeny vígjáték és a polgári szomorújáték egyesítésének lehetőségét.

Lessing tragédiakonceptiójának középpontjában a polgári szomorújáték áll. Ebben felvonultatja a mindennapi élet szereplőit, a családi élet problémáit, dicséri az új polgári erényeket, egyben bírálja túlzásba vitelüket. Fő célja, hogy szenvedélyes érzelmeket keltsen: egyrészt felébressze a néző félelmét, fenyegetettségérzetét saját veszélyeztetettsége és bűnössége miatt, másrészt felkeltse önmagára vonatkoztatott részvétét mások konfliktusai miatt. A szenvedélyek megváltoztatásával az erénybeli képességeket akarja kifejleszteni. A tragédia alapvető feladatának tartja, hogy esztétikai benyomást hozzon létre, összekapcsolja az érzelmeket és az ön-reflexiót, s elősegítse az önnevelődést.

A polgári szomorújáték fogalmát (*domestic tragedy*), illetve *tragédie bourgeoise*) Angliában George Lillo *The London Merchant* (1731) című, Franciaországban Paul Landois *Sylvie* (1742) című darabjával kapcsolatban használták először. A Lillo művének ajánlásában felvetett elméleti kérdések nagy hatással voltak Diderot és – részben Diderot közvetítésével – Lessing drámaelméletére.⁶ A tárgyalt kérdések címszószerűen a következők: a dráma erkölcsi vagy didaktikus funkciója; a tragédia szerepeinek társadalmi meghatározottsága és lehetséges témáinak korlátozása, azaz pél-

⁶ Vö. John OSBORNE, *Drama, after 1740 = The Eighteenth Century*, szerk. H. B. NISBET – Claude RAWSON, Cambridge UP, Cambridge, 2005, 201. (*The Cambridge History of Literary Criticism*, 4.)

dául a magánéletből vett morális történetek kizárása; a drámai szerepek és a közönség emocionális viszonya, illetve ennek a viszonyoknak a befolyásolása; a színpadi illúzió problémája. Lessing 1752-ben látta Lillo darabjának német előadását, s ez is ösztönözte a *Miss Sara Sampson* (1755) megírására. James Thomson tragédiáihoz írt bevezetőjében (1754) Lessing szembeállította egymással Gottsched *Der sterbende Cato* című darabjának sztoicizmusát Lillo darabjának emocionalizmusával, részvételtől törekvéssével, s az utóbbi sajátosságok mellett foglalt állást. Ezt követően Lessing Nicolajjal és Mendelssohnnal folytatott levelezésében (*Briefwechsel über das Trauerspiel*, 1756/57) fejtette ki az érzelmeket középpontba állító álláspontjának elméleti igazolását. Tíz évvel később a *Hamburgi dramaturgia* részben az itt rögzített nézeteket fejleszti tovább polemikus formában.

A drámáról Lessing sokban Diderot-hoz hasonlóan gondolkodott.⁷ Folyamatosan figyelemmel kísérte működését; egyik művét már 1751-ben ismertette. 1760-ban lefordította és kiadta Diderot két drámáját (*Le fils naturel*, 1757; *Le père de famille*, 1758) és két fő dramaturgiai értekezését (*Entretiens sur Le fils naturel*, 1757; *Discours de la poésie dramaturgique*, 1758), s ezeket egy új drámai műfaj példáiként és saját, Gottsched elleni támadásának igazolásaként ajánlotta olvasóinak. Diderot támogatása a francia klasszicizmus és a francia dráma mesterkéltége ellen döntő hatással volt Lessing színházfelfogására. Diderot nyomán használta az ún. erkölcsi dráma fogalmát, melynek feladata az emberek kötelességeinek és az ebből adódó problémáknak az ábrázolása.

A *Hamburgi dramaturgia* világirodalmi tájékozódása révén az első nagy lökést adta a német színház megújulásához. Nem rendszeres drámaelmélet; egyaránt tartalmaz drámaelméleti és esztétikai fejtegetéseket, színház- és irodalomtörténeti megjegyzéseket, foglalkozik a színeszi játék kérdéseivel, közönségpszichológiai megfigyeléseket tesz. Lessing rendszerint konkrét művekből és előadásokból kiindulva, vitatkozva fejt ki nézeteit. Újjáértelmezi Arisztotelész *Poétikáját*, s a részvét, a félelem és a csodálat kategóriáit állítja koncepciójának középpontjába. Célja a polgári dráma megteremtése és elméletének kidolgozása. Nem akarja végleg megoldani a felvetett problémákat, hanem anyagot kíván adni az önálló gondolkodáshoz.

Lessing szerint a félelem és a csodálat a részvét érzésének másodlagos kifejeződései. A tragédia erkölcsi célja nem valamiféle tanulság közvetítése, hanem az érzékenység növelése, a rokon érzelmek, az együttérzés, a részvét felkeltése. A részvét felkeltéséhez mindenképp az szükséges,

⁷ Vö. Denis DIDEROT, *A drámai költészetéről* = Uő., *Válogatott filozófiai művei*, II, ford., bev., magy. ALEXANDER Bernát, Franklin, Budapest, 1915², 193–281.

hogy a közönség azonosulni tudjon a szereplőkkel. Ehhez olyan jellemekek kellene, amelyek a kiemelkedő és a jelentéktelen, az egyéni és a mindennapi között helyezkednek el. Lessing a jellemekek történeti-társadalmi meghatározottságát vallja Diderot-val, s az egyetemes emberi tulajdonságokat fölébe helyezi a társadalmi különbségeknek. Ezeket a tulajdonságokat a polgári család magánéletében véli megtalálni.

A *Hamburgi dramaturgiában* Lessing újraértelmezi Arisztotelész katarziszelméletét, amikor azt állítja, hogy gyakran félreértették és az erőszakkal azonosították a félelem Arisztotelész-féle meghatározását. Lessing szerint a félelem arisztotelészi fogalmát nem a néző mások miatt, hanem önmaga miatt érzett félelmeként kell értelmezni. Ez csak akkor jön létre, ha a néző hasonlóságot tud felfedezni a színpadon megjelentett szenvedő személyek és önmaga között. A részvét ugyanannak az érzelmenek a mások felé, a félelem pedig az önmagunk felé irányuló megnyilvánulása. A szenvedélyek megtisztításának neoklasszicista-racionalista felfogásával szemben Lessing azt állítja: a színháznak pozitív értelemben ösztönöznie kell az érzelmeket, hogy ezzel megerősítse az ember alapvetően pozitív beállítottságát és előkészítse a társadalomban való erényes tevékenységére.

Lessing tragédiaelméletének a *Bölcs Náthán* megértése szempontjából további fontos vonásai abban összegezhetők, hogy Diderot-tól eltérően Lessing a jellem és a cselekmény egységét hangsúlyozza, s az emberi önállóságot fölébe helyezi a társadalmi körülményeknek. A belső valószínűséget tartja az elhíhetőség fő feltételének. A névválasztást a jellemekek azonosága határozza meg. A történeti hűségénél fontosabbnak véli a valóság színeivel történő ábrázolást. Fontos követelménye, hogy a jellemekeket mozgató események szükségszerűen következzenek egymásból. A szereplők cselekedeteinek állandó összhangban kell lenniük jellemükkel és szenvedélyeikkel.

Meghatározó elv a cselekmény egysége, melynek alárendeli a tér és az idő egységét. Nem tartja elegendőnek ezek fizikai egységét, hanem az emberi egységnek is meg kell lennie. Fontos feszültségkeltő tényezőnek ítéli a bekövetkező események előre vetítését és a néző beavatását a szereplők szándékaiba. Lope de Vega és Shakespeare nyomán megengedi a tragikus és vígjátéki elemek keveredését egy művön belül, a magasabb eszmei cél érdekében.

KÖZVETLEN ELŐZMÉNYEK, FORRÁSOK

A *Bölcs Náthán* közvetlen tematikus előzménye az életműben *A zsidók* című egyfelvonásos vígjáték 1749-ből. Mindkét darab a diszkriminált zsidók

egy-egy ideális képviselőjét állítja szembe a faji előítélet képviselőivel, s Lessing egyértelműen állást foglal az előítélettel szemben.⁸ Sablonok helyett jellemekeket visz a színpadra, s a korábban gyakran kifigurázott, bohóc zsidó alakjából jellemes embert formál. Mindkettőben fontos a megmentés- és szerelmi motívum. Fontos különbség, hogy *A zsidókban* még hiányzik a vallási problematika, s míg *A zsidók* gazdag utazója inkognitóban akar maradni és ezzel Lessing a korabeli asszimilációs törekvéseket képviseli, Náthán zsidó mivolta kezdettől fogva egyértelmű.

A *Bölcs Náthán* születésében meghatározó szerepet játszott Lessing kapcsolata zsidó barátaival. 1753-ban kezdődő, életre szóló barátsága a vele közel egykorú Moses Mendelssohnnal alapvetően befolyásolta ember- és világfelfogását.⁹ Mindketten keresők voltak életük végéig, s törekvéseik, élettapasztalataik és küzdelmeik számos közös vonást mutatnak. Alapvető közös tulajdonságuk a meg nem alkuvó erkölcsi magatartás és a gondolkodásra hivatottság. Mindketten elítélik a hitbeli dogmatizmust, de céljuk nem a vallás elvetése, hanem megtisztítása. Mindketten felismerik a vallások belső rokonságát, s azt, hogy a kinyilatkoztatott lényeg csak megjelenési formájában különbözhet. Ez egyben a *Bölcs Náthán* egyik alapeszméje. Közös céljuk a francia szellem európai uralmának visszaszorítása, s mindketten állást foglalnak a német nemzeti eszme mellett. Azonos módon ítélik meg a zsidókérdést, s amikor megtámadják a fiatal Lessinget *A zsidók* című darabja miatt, Mendelssohn válaszol helyette. A *Bölcs Náthán* elkészült részleteit Lessing rendszeresen elküldte Mendelssohnak.

Náthán alakjának megformálása ötvözi Lessing és Mendelssohn fő emberi tulajdonságait. A darabbeli Recha neve Mendelssohn lányának nevére is utal,¹⁰ a többször feltűnő sakkmotívum Lessing és Mendelssohn legendás sakkjátszmáit idézi. Amikor Johann Kaspar Lavater svájci pietetista teológus felszólította Mendelssohnt a keresztény vallás tanításainak cáfolatára, illetőleg az áttérésre, Lessing védelmébe vette Mendelssohnt. Az esetre áttételesen utal a jelenet, melyben a szultán csapdába akarja csalni Náthánt, és állásfoglalásra készíti a három vallás kérdésében.

⁸ Karl S. GUTHKE, *Lessing und das Judentum oder Spinoza absconditus* = Uo., *Das Abenteuer der Literatur*, Francke, Bern, 1981, 123–143.; Wilfried BARNER, *Vorurteil, Empirie, Rettung. Der junge Lessing und die Juden = Juden und Judentum in der Literatur*, szerk. Herbert A. STRAUSS – Christhard HOFFMANN, DTV, München, 1985, 52–77.

⁹ Moses MENDELSSOHN, *Einsichten. Ausgewählte Briefe*, szerk. Eva J. ENGEL, RK, Dessau, 2004, 57–96.; vö. Otto ZAREK, *Moses Mendelssohn*, ford. HORVÁTH Zoltán, Babel, Budapest, 2006², 79–98.

¹⁰ A továbbiakhoz vö. Richard DAUNICHT, *Lessing im Gespräch. Berichte und Urteile von Freunden und Zeitgenossen*, Fink, München, 1971, 77., 195., 438.; David FLUSSER, *Lavater und der weise Nathan* = Uo., *Bemerkungen eines Juden zur christlichen Theologie*, Fink, München, 1984, 82–93.

A Dervis, Al Hafi civilizációellenes elgondolásai a darabban egy Nathan Meyer nevű kereskedő titkárának, Abraham Wulffnak a nézeteire emlékeztetnek, akit Lessing Mendelssohn közvetítésével ismert meg. A Dervis menekülési kísérlete a Gangeszhoz Lessing utolsó évei egyik barátjának, Alexander Daveson braunschweigi zsidó műkereskedő tervére is utal, aki olyan országban akart letelepedni, melyben nincsenek sem zsidók, sem keresztények.

Az életrajzi események közül kiemelést érdemel az 1777–78-ban zajló, ún. fragmentum-vita. Hermann Samuel Reimarus hamburgi Kelet-kutató hagyatékából Lessing több valláskritikai szöveget közölt, melyek kétségbe vonták Jézus feltámadását, s tanítványait csalóknak nevezték.¹¹ Reimarus a történettudomány és a bibliakritika módszereivel vizsgálta Jézus életét, s megkísérelte elkülöníteni egymástól a történeti Jézus eredeti tanítását és e tanítás átalakulását az apostolok tevékenysége révén. Jézus igehirdetését a zsidó vallás összefüggésében értelmezte: eszerint Jézus jövendölése a mennyek országáról alapvetően politikai-messziási természetű ígéret, mely egy evilági királyságra vonatkozik, míg a szenvedése által megváltó, feltámadó és újra eljövendő Krisztus alakját az apostolok hozták létre.

A szövegek közreadásával és kommentálásával Lessing egyrészt cáfolni akarta a történeti kereszténység abszolút igazságigényét. Másrészt szembeállt a tanítványokat csalónak nevező állítással, mondván: még nem dönthető el a kereszténység ígéreteinek igazsága. A kereszténység szerinte egy ún. harmadik szövetséget jelez előre, az erkölcsi tökéletesebb korszakát, melyben az emberek önmagáért cselekszik a jót, s nem valamiféle jutalom reményében. Ezt követően Lessing éles támadások kereszt-tüzébe került; leghevesebben Johann Melchior Goeze hamburgi lelkész és főcenzor bírálta nézeteit. Válaszul Lessing összesen tizenegy, *Anti-Goeze* című vitairatot adott ki, melyek következtében a herceg publikációs tilalommal sújtotta.¹² A *Bölcs Náthán*, melynek mottója („Lépjetek be, mert itt Istenek vannak”) az igaz vallás megtalálásának szándékára utal, Lessing utolsó szava volt a vitában, de más műfajban, és szélesebb közönséghez fordult.

Lessing történet- és vallásfilozófiai elképzeléseit összegzi *Az emberi nem nevelése* (1777–80) című, a *Bölcs Náthán* írása idején közreadott vallásfilozófiai tézissorozata. A tézisek lényege, hogy ami az egyes embernél a neve-

¹¹ Hermann TIMM, *Gott und die Freiheit. Studien zur Religionsphilosophie der Goethezeit*, I., Klostermann, Frankfurt am Main, 1974, 22 skk.

¹² Lessing *contra* Goeze, szerk. Albrecht SCHÖNE, Kohlhammer, Stuttgart, 1975.; Gerhard FREUND, *Theologie im Widerspruch: Die Lessing-Goeze-Kontroverse*, Kohlhammer, Stuttgart, 1989.

lés, annak szerepét az egész emberi nemnél a kinyilatkoztatás tölti be.¹³ A kinyilatkoztatás nem Isten személyes, kiválasztottai révén küldött üzenete az emberhez, hanem maga a történeti fejlődés. Az emberi nem története nevelődési folyamat, melynek végcélja egy új, az Ószövetség és az Újszövetség korszakát követő harmadik korszak, a legmagasabb emberi létforma elérése. Ebben a korszakban az emberek majd önmagáért teszik a jót. Az ehhez vezető folyamat nyitott; az Újszövetség ígéretei még nem teljesültek. Az egész világtörténelmet átfogó rendszeres elmélet kidolgozása lehetetlen; az egyes ember feladata az, hogy mindent megtegyen a jutalmazás gondolatára épülő erkölcs felszámolása és az igazság feltárása érdekében.

A *Bölcs Náthán* megszületését serkentő, negatív életrajzi mozzanatok közül érdemes kiemelni azt is, hogy hamburgi színházi tervei meghiúsulása miatt 1770-ben Lessingnek fel kellett adnia független egzisztenciáját a hercegi könyvtárosi állásért. Ez tette lehetővé eljegyzését Eva Königgel, majd hat év múlva udvari tanácsosi kinevezése adott módot a házasságkötésre. 1778 karácsonyán megszületett fia azonban két nap múlva meghalt, majd néhány napra rá meghalt a felesége. Az 1776-ban megkezdett darabot felesége halottas szobájában, saját halála előtt egy évvel fejezte be.

Közismert, hogy a gyűrűpéldázat irodalmi forrása Boccaccio *Dekameron*-jában az első nap harmadik elbeszélése: a zsidó Melkizedek a három gyűrűről szóló történetével megmenekül Szaladin csapdájából.¹⁴ Csak az újabb kutatás derített fényt a főszereplő, Náthán nevének valószínű, a darab értelmezését tovább árnyaló forrására: a *Dekameron* tizedik napjának harmadik elbeszélése.¹⁵ A feltevés alapja Lessing névadási gyakorlata, a szereplők alaptulajdonságaira rávilágító beszélő nevek alkalmazása. A darabban ezt az eljárást tanúsítja például Recha ('gyöngéd, finom'), Al Hafi, a Dervis ('kolduló szerzetes') és a Barát, Bonafides ('jóhiszemű') neve. A Náthán név jelentése: 'Ő (Isten) adta'.

Boccaccio említett novellájának középpontjában egy idős, gazdag, nemes lelkű és bőkezű Náthán áll, akinek fényes palotája minden utazó előtt nyitva áll. Bőkezűségének híre felkelti egy Mithridates nevű ifjú irigységét, aki elhatározza, hogy megpróbál túltenni Náthán nagylelkűségén. Amikor ráébred, hogy ez nem sikerül neki, úgy dönt, hogy megöli. Ellovagol

¹³ ARNO SCHILSON, *Geschichte im Horizont der Vorsehung. G. E. Lessings Beitrag zu einer Theologie der Geschichte*, Grünewald, Mainz, 1974.

¹⁴ Hermann TIMM, *Der dreieimige Ring. Lessings parabolischer Gottesbeweis mit der Ringparabel des Nathan*, Euphorion 1983, 113–126.

¹⁵ Eva Johanna ENGEL, *G. E. Lessing: Nathan der Weise. Eine Parabel voller Überraschungen und bisher unbeantworteter Fragen*, Braunschweigische Wissenschaftliche Gesellschaft, 2004, 122–124.

a lakóhelyéhez, találkozik vele, de nem ismeri fel. Elbeszéli neki szándékát, és a segítségét kéri. Náthán meghallgatja, megjelöli neki a helyet, ahol végrehajthatja tervét, s még azt is elmondja, hogyan juthat biztonságba tette után. Amikor Mithridates másnap reggel megpillantja az erdőben sétáló Náthánt, látni akarja az arcát, mielőtt megöli. Letépi fejedőjét, és döbbsen látja, kivel van dolga. Térdre esik előtte és bocsánatáért esedezik. Náthán fölemeli, megöleli, s azt mondja neki: Nincs szükség a bocsánatra, mert nem gyűlöletből akartál megölni, hanem hogy jobb embernek tartsanak téged. Eddig minden ember kérését teljesítettem, aki betért hozzám. Te az életemet akartad; itt van, neked adom. Mithridates többszörösen megszegyenül Náthán magatartása következtében, aki végül nagy tisztességgel megvendégeli és hazabocsátja.

Már a rövid összefoglalásból is látható, hogy a két Náthán legfontosabb közös vonása a nagylelkűség, az adni tudás, az ajándékozás képessége. Minden valószínűség szerint ez volt Lessing névválasztásának döntő motívuma.

A darab további irodalmi forrásai közé tartozik Voltaire *Zaïre* (1732) című tragédiája a szultáni udvarban élő európai lány történetével. Ebben Voltaire fölveti a vallások viszonylagosságának problémáját, s szembeállítja egymással a fanatizmust és a toleranciát. Ugyanebbe a gondolatkörbe illeszkedik Voltaire *Értekezés a toleranciáról* (1763) című munkája, *A géberék, avagy a tolerancia* (1769) című drámai költeménye és *A kereszties háborúk története* című történeti feldolgozása. A történeti irodalomból Lessing felhasználta például François Augier Marigny *Az arabok története a kalifák alatt* (1750) és François Louis Claude Marin *Szaladin története* (1758, német fordítása: 1761) című művét. Nem mellékes körülmény, hogy amikor Lessing egyik munkájában védelmébe vette Girolamo Cardano 16. századi olasz filozófust, rátalált egy szövegrészre, melyben Cardano összehasonlítja a különböző vallásokat és a bálványimádást.

CSELEKMÉNY-, IDŐ- ÉS TÉRSZERKEZET

A *Bölcs Náthán* az ún. analitikus dráma típusába tartozik. A típus sajátossága, hogy kezdetben ismeretlen vagy elhallgatott tényekre derül fény a cselekmény során. Ebbe a típusba tartozik például Szophoklész *Oidipusz királya*. Ilyen tény a darabban többek között Náthán családjának kiirtása és Recha ismeretlen származása.

Az öt felvonásra tagolt szerkezet szimmetrikus, jól áttekinthető, közép-pontban a fő gondolatot hordozó gyűrűpéldázattal. A cselekmény nem elsősorban akciók, hanem párbeszéd sorozatában bontakozik ki. Az ese-

ményeket a fenyegető, késleltető, tragikus és a pozitív végkifejlet felé mutató, komikus elemek közti folyamatos ingadozás jellemzi.¹⁶ Ezt a sajátosságot Schiller később hiányosságként értékelte, s a szövegbe történt beavatkozásaival kísérletet tett a darab „megtisztítására”.

Lessing különböző idősíkokat és földrajzi helyeket kapcsol össze és vetít egymásra. A darab egyetlen napon, a III. kereszties hadjáratot lezáró, Szaladin szultán és Oroszlánszívű Richárd között 1192-ben létrejött fegyverszüneti időszakban játszódik. A cselekmény legfontosabb motívumai a darab történeti ideje előtti időbe nyúlnak vissza. Az I. felvonás elején közelmúltbeli eseményekről esik szó: Rechá megmentették a tűzből, Szaladin megkegyelmezett a Templomos lovagnak. Jóval a darab előtti időre utalnak Recha keresztény származása és örökbefogadása, valamint az utolsó jelentben feltáruló családi kapcsolatok. A Dervis alakja a jövőre utal.

Az író jelenkorára mutat a Pátriárka alakja a szájába adott Goeze-idezetekkel. Szaladin kérdése a Mendelssohn és Lavater közti esszéütközést idézi fel. A Dervis menekülése Rousseau civilizációellenes eszméit követi. A gyűrűpéldázat egyszerre utal a távoli múltra, Lessing saját korára és a legtávolabbi jövőre. A különböző idősíkok egymásra vetítésével az író elsődleges célja az, hogy egyaránt megszólítsa a korabeli és a későbbi közönséget.

A cselekmény fő színhelye Jeruzsálem, az események tágabb térbeli kereteit azonban Európa, a Közel- és a Táv-Kelet együttesen jelöli ki. Mindezen sajátosságok révén a darab egy emberiségdráma dimenzióit hordozza.

SZEREPLŐK

Náthán fiktív személy, s rendkívül összetett, pozitív jellem.¹⁷ Önmagát uraló, egész ember benyomását kelti. Becsületes és nagylelkű; okos kereskedő és ügyes vitatkozó; meggyőző tanító és jó családapa. Mentis az előítéletektől, művelt, s gazdagsága révén viszonylag független a hatalomtól. Türelmes, barátságos, takarékos, de ha kell, bőkezű. Bensőleg nem függ

¹⁶ Wolfgang KRÖGER, *Gotthold Ephraim Lessing: Nathan der Weise*, Oldenbourg, München, 1998³, 24–26, 53–56.

¹⁷ A továbbiakhoz vö. ALMÁSI, I. m., 119–121.; Gotthold Ephraim LESSING: *Nathan der Weise. Erläuterungen und Dokumente*, szerk. Peter von DÜFFEL, Reclam, Stuttgart, 1972.; Dominik von KÖNIG, *Natürlichkeit und Wirklichkeit. Studien zu Lessings Nathan der Weise*, Bouvier, Bonn, 1976.; *Lessings „Nathan”. Der Autor, der Text, seine Umwelt, seine Folgen*, szerk. Helmut GÖBEL, Berlin, 1977.; *Lessings Nathan der Weise*, szerk. Klaus BOHNEN, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1984.

a vagyonától. Tud élni, és ha kell, szolgálni is képes. Bár pozitív vonásai vannak túlsúlyban, mégis valóságos alak.

Ő az, aki meghatározza a cselekmény alakulását és előkészíti a megoldást. Bölcsessége nem elsősorban erkölcsi vagy filozófiai kijelentéseiben, hanem emberi jóságában, előrelátásában és éleseszűségében van. Érzékeny személyisége keserű élettapasztalatok nyomán alakult ki: ő a gathi vérfürdő egyetlen túlélője, aki tisztában van a világ törekenységével, s Recha szeretetében újra megtalálta életét. Amikor a szultán hűgához hívják Rechát, pánikba esik a gondolattól, hogy a Pátriárka keze van a dologban. Csak akkor nyugszik meg, amikor Recha apjának ismeri el.

Párhuzam vonható Náthán és Lessing életrajza között: mindketten elvesztették a családjukat, s a kezdeti gyűlöletet, keserűséget pozitív elkötelezettséggé alakították át az értelem segítségével. Ami megmaradt Náthánban, az a félelem, a féltés gondolata, a sebzettség tudata. Ez határozza meg egész viselkedését, és ez a fő forrása bölcsességének, egész emberségének.

Problematisz vonása, hogy rosszul ítéli meg Recha társalkodónője, a keresztény Daja jámbor rajongását, türelmetlen vallásosságát, elvakult csodahitét és Európa utáni vágyát. Racionális érveivel, nyugodt emberségével őt nem tudja befolyásolni, s Daja megingathatatlan marad a darab befejezéséig.

Csak részben tudja befolyásolni a Templomos lovagot, aki mindvégig rabja váltakozó érzéseinek. Menekül a hála elől, tele van előítéletekkel, s egyszerre büszke és becsületes. Amikor felismeri, hogy emberségük mindkettőjüknek fontosabb a népüknél és a vallásuknál, Náthán barátja lesz. Látszólag megszabadul előítéletei egy részétől, később azonban ezek újra felélednek benne. Megretten a Pátriárka vérszomjától, s Szaladin előtt megbánja tettét. A zárójelenetben el kell fogadnia Rechát testvérének.

A Pátriárka előképe valóságos történelmi figura. Ő az agresszív türelmetlenség, erkölcstelen hatalmi törekvés, vallási fanatizmus és embertelenség megtestesítője. Megformálása nincs mindenben tekintettel a jeruzsálemi latin pátriárka alakjára. Heraklius pátriárka Jeruzsálem 1187-es török bevétele után nem tartózkodott a városban, még kegyetlenebb volt a darabbeli alaknál, s a darab cselekményének idején már nem élt.

A Pátriárka fő vonása, hogy hízgeléssel, megvesztegetéssel próbál célt érni. Az istenit és az emberit ismételt szétválasztja egymástól, ezzel mindkettőt korlátozza és leértékeli. Párhuzam vonható a Pátriárka és Goeze hamburgi lelkész, főcenzor gondolkodásmódja között. Lessing kigúnyolja a cenzúrát elrendeltető, látszólag győztes Goezét a Pátriárka alakján azzal, hogy hatalmát kisebbnek ábrázolja a valóságosnál.

Szaladin szultán előképe ugyancsak történelmi figura. A darabban szimpatikus alak, aki egyben elnyomó. A történelmi Szaladin szultán vonásait

hordozza: adakozó, nagylelkű és békére kész. Barátsága Náthánnal a szellem és a hatalom összefonódásának jelképe. Al Hafi ennek lehetőségét vonja kétségbe az elnyomó hatalomra utaló kérdéseivel. A szultán átmene-ti pénzzavara miatt, hűga, Szittah ösztönzésére csapdát állít Náthánnak, és Rechát is el akarja szakítani tőle. Náthán példázata nyomán felismeri: észérvekkel nem lehet bizonyítani egyik vallás igazságát és kizárólagosság igényét sem, s a gyakorlati életben tanúsított emberség fontosabb a tanításbeli különbségeknél.

A szultán mellett Szittah képviseli a „jó uralom” erőszakos jellegét. Ő a hatalom szükségszerű árnyéka, benne testesül meg a jó uralkodó ellentmondása. Al Hafi, a Dervis ezt ismeri fel. Kilépésével a játékból, a koldus-lét vállalásával közvetve tagadja az emberség megőrzésének lehetőségét a politika és a történelem színterén, s megkérdőjelezi a darab részben utópikus befejezését.

Al Hafi a három, néven nevezett monoteista vallás mellett egy negyediket képvisel.¹⁸ Megjegyzése a géberekre, a Gangesz mellett élő „igaz emberekre” a II. felvonás 9. jelentében Zoroaster követőire és azok életmódjára utal. A géberek a perzsák utódai, akiket a mohamedánok előztek Perziából, de vallásukat magukkal vitték Indiába. Hitük szerint az alapvető emberi törvények megtartását, az igazságosságot és a másokkal szembeni toleranciát hirdették. A Dervis, akinek a szultán kincstárnokaként elege van a jótékonyság mímeléséből, s akinek alakjáról Lessing egy 1779 áprilisában kelt levele szerint külön drámát tervezett, hozzájuk indul. Jeruzsálem lakói közül egyedül Náthánt mondja méltónak arra, hogy velük éljen a Gangesz mellett.

A Barát kezdetben komikus figura. Írástudatlan, aki jóhiszeműségében vakon engedelmeskedik a Pátriárkának. Ő az emberség hatalom alatt álló, korlátok közé szorított képviselője. Náthánhoz és a Dervishez hasonlóan a maga módján ő is előkészíti az embereket elválasztó falak lebontását. Amikor ráébred, hogy eszközként akarják használni hamis célok érdekében, elhagyja a Pátriárkát, azaz ugyanúgy, mint a Dervis, ő is elmenekül.

Lessing sajátos módon alakította ki a szereplők kapcsolatrendszerét. A cselekmény menetét Náthán, Szaladin és a Templomos lovag befolyásolja alapvetően, mindegyik a maga eszközeivel: Náthán a pénzével, Szaladin a hatalmával, a lovag váltakozva eszméivel, illúzióival és előítéleteivel. A három alak mellé Lessing egy-egy, illetve két további szereplőt rendelt. Náthán oldalán a csupán szellemi hatalommal rendelkező Dervis, Szaladin mellett Szittah, a Templomos mellett a Pátriárka (+Daja) és a Barát

¹⁸ ENGEL, *I. m.*, 128–133.

áll. Ezek a mellékszereplők mintegy ironizálják a három fő alakot, és mutatják törekvéseik, hatalmi eszközeik viszonylagosságát. Az ironia egyrészt jelzi a belső ellentmondást az emberi tulajdonságok és ezek anyagi kifejeződése, a konkrét érdekek és cselekvési szükségletek között. Másrészt mutatja Lessing felismerését, hogy a társadalmi különbségek nem megszüntethetők.

A GYŰRŰPÉLDÁZAT

A példázat első része már jóval Boccaccio előtt ismert. Egyaránt megtalálható például egy 11. századi arab szövegben és a *Gesta Romanorum* című, 14. századi példázatgyűjteményben (89. történet). Ez a „történet a történetben” tartalmilag és szerkezetileg az egész dráma középpontjában áll. Jelzi a cselekmény meseszerűségét: megmenti Náthánt a szultán csapdájából, aki elfogadja válaszként, s alapja lesz kettejük barátságának. A cselekmény ilyen alakítása egyben mutatja, hogy Lessing olyan erőt tulajdonít a szónak, amely képes megváltoztatni az embert.

A párbeszéd menete a III. felvonás 7. jelenetében, mely a példázatot tartalmazza, sajátos módon alakul.¹⁹ Náthán először elmondja a Boccaccio-féle történetet, ezt azonban a szultán még nem érti meg. Náthán erre tovább szövi az elbeszélést, s beiktatja a bíró Boccaccionál nem szereplő alakját. Felveti a bíró és a szultán lehetséges azonosságának kérdését, ezzel kinyitja az elbeszélést a jelen felé, s a szultánt önkritikára indítja. A gyűrűpéldázat kibővítésével Lessing új jelentést ad a történetnek, s egy történetfilozófiai modellt jelenít meg.

Eszerint a történeti vallások igazságára vonatkozó kérdés nem eldönthető az emberi értelem szintjén, s majd csak a történelem végén lehet megválaszolni.²⁰ Nem zárható ki a lehetőség, hogy egyik vallás sem „igaz”. Lehetséges, hogy Isten maga tette megkülönböztethetetlenekké a vallásokat. A történelem nyitott a jövő felé, s nem zárható le az értelem szavával. Az ember konkrét cselekvésében nincs szükség történetfilozófiára; a cselekvés egyetlen helyes mércéje a példázatbeli bíró tanácsa szerint az előítélettől mentes, megvesztegethetetlen szeretet.

A bíró tanácsa, hogy ti. a három testvér cselekedjen úgy, mintha nála lenne az igazi gyűrű, bevonja a történet hallgatóit az elbeszélésbe. A szul-

¹⁹ Friedrich NIEWÖHNER, *Veritas sive Varietas. Lessings Toleranzparabel und das Buch Von den drei Betrügern*, Schneider, Heidelberg, 1988., vö. Hans-Jürgen SCHLÜTER, „... als ob die Wahrheit Münze wäre”. Zu „Nathan der Weise III, 6”, *Lessing Yearbook* 1978, 65–74.

²⁰ Willi OELMÜLLER, *Die unbefriedigte Aufklärung. Lessing – Kant – Hegel*, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1969, 79–86.

tán levonja a következtetést, s ezzel jelzi a példázat mindenkori hallgatójától elvárt válaszreakciót. A gyűrűpéldázat nem ad választ a kérdésre, hogy mi történik akkor, ha a testvérek követik a bíró tanácsát; a darab egésze a válasz.

A példázat három gyűrűjével párhuzamba állítható három életmentő cselekedet a darabban. Ezeket különböző személyek viszik végbe egy másik vallás képviselőjével, más-más motivációból, egymástól függetlenül. A három jótett: 1) Náthán örökbe fogadja az árvagyerek Rechát, azaz egy zsidó megment egy keresztényt; 2) Szaladin megkíméli a Templomos életét, azaz egy muzulmán megment egy keresztényt; 3) a Templomos kimenteti az égő házból a felnőtt Rechát, azaz egy keresztény megment egy zsidót. A három jócselekedet eredményezi végül azt, hogy a családtagok kölcsönösen felismerik egymást.

A ZÁRÓJELENET

A felismerés után a szereplők kölcsönösen átölelik egymást: a különböző hitű, eltérő népekhez tartozó embereket Lessing egyetlen család tagjaként leplezi le.²¹ Ez a mozzanat jelzi Lessing fő célját, a korlátlan emberszeretet elérését. A családtagok egyesítése, a boldogság utópiája azonban fájdalommal keveredik: Recha megmentője iránti rajongásának és a Templomos lovag szenvedélyes szerelmének beteljesülése helyett a testvérek egymásra találása következik be.

Lessing ezt a megoldást készítette elő a darab során, mégis hiányérzetet, bizonytalanságot kelt a beteljesületlenség miatt. Tudjuk, a fegyverszünet csak átmeneti, a pátriárka a háttérben marad, Náthánt elhagyták a barátai. Ez az ambivalens befejezés közel áll *A zsidók* című darab zárójelenetéhez, s részben kielégítetlenül hagyja a nézőt. A félelem- és részvételtésnek ez a dramaturgiája további gondolkodásra, az okok keresésére ösztönöz.

DIALÓGUSZERKEZET, NYELV

A rím nélküli, ötödfeles jambusok pontosan követik a párbeszédnek menetét. A sorok között gyakori áthajlások figyelhetők meg; a mondat- és versritmus gyakran nem esik egybe. A sorokat gyakran szünetek szakítják meg, ill. egyetlen sor sok esetben két szereplő között oszlik meg. A sorok

²¹ Wolf-Hartmut FRIEDRICH, *Menander redivivus. Zur Wiedererkennung im Nathan*, Euphorion 1970, 167–180.

ismételt megnyújtása, rövidítése és belső tagolása különböző központosítási jelekkel tovább növeli a párbeszédet eleveenségét. Rendkívül nagy a dialógusok szerepe: egyaránt eszközül szolgálnak a múlt és a jellemek feltárában, s bemutatják a szereplőket irányító érdekeket.²²

A párbeszédet fokozott feszültség, kiszámítottság jellemzi; a szereplők gyakran szinte egymás szavába vágnak.²³ Jó példa erre Szaladin és Szittah első találkozásának jelenete. Lessing magas szintű nyelvművészetet valósít meg, de az alakok természetessége néha áldozatul esik a párbeszéd sűrítettségének. Náthán fejlett beszédtechnikája a negatív erők elhárításának egyik eszköze. Gyakran mélyreható kérdések sorozata viszi előre a dialógust, mint például Náthán és Daja első beszélgetésében. Ez a technika mintegy bevonja a nézőt a párbeszédbe, várakozást kelt és ösztönzi a folyamatos rákérdezést, együttgondolkodást.

ÖSSZEZGÉS

A *Bölcs Náthán* Lessing drámaírói végrendelete, élettapasztalatainak összegzése. A felvilágosult emberiség mintadarabja, középpontban a különféle ideológiák és a gyakorlati emberség konfliktusával. Úgynevezett világnézeti dráma, mint például Goethe *Faustja* és *Az ember tragédiája*. Egyaránt beilleszthető a „jó emberek”-et bemutató drámák (például Goethe: *Iphigenia Tauriszban*, Brecht: *A szecsuanai jólélek*) és a zsidó alakját mint kívülállót tematizáló darabok (például Marlowe: *A máltai zsidó*, Shakespeare: *A velencei kalmár*) közé.

A mű összefoglalja Lessing világképének alaptételeit. Ezek tézisszerűen a következők: 1) a történeti kinyilatkoztatás mint nevelési terv; 2) az isteni előrelátásba vetett hit és a remény a jövőben; 3) az egyéni igazságkeresés szükségessége; 4) az egyetemes emberi szolidaritás kötelessége; 5) a türelem alaptörvénye.

A darab az emberség lényegével foglalkozik, s történelmi keretbe helyezi a problémát. Lessing új értelmet ad a három gyűrű példázatának, s a vallások igazságának kérdéskörét elvi síkról áthelyezi az önállóan, felelősen cselekvő emberbe. Történelmi utópiát dolgoz ki az előítéletektől megszabadult világról, s az embereket elválasztó vallási, felekezeti, nemzeti, társadalmi és más korlátok átlépésére ösztönöz a magasabb rendű emberség kedvéért. A türelem mellett foglal állást, de nem hirdet sem ítélet

²² Joachim MÜLLER, *Zur Dialogstruktur und Sprachfiguration in Lessings Nathan-Drama*, Sprachkunst 1970, 42–69.

²³ Thomas KOEBNER, *Nathan der Weise. Ein polemisches Stück? = Lessings Dramen. Interpretationen*, szerk. Wolfgang KUTTENHEULER és mások, Stuttgart, 1987, 203–205.

nélküli közömbösséget, sem pedig a vélemények értékének azonosságát vagy viszonylagosságát.

A darab fő hajtóereje az idealista hit. Náthán korábbi jócselekedete és bölcsessége a pozitív végkifejlet feltétele. Felesége és hét fia megölésére nem gyűlölettel és megtorlással válaszolt, hanem felülemelkedett szenvedélyein, saját gyermekei helyett magához vette és felnevelte Rechát. Ezzel a tetteivel megkérdőjelezi a vallások kizárólagosságigényét, s igazságtartalmuk közös lényegét a tevékeny emberszeretetben jelöli meg. Ez a tevékeny szeretet Lessing egyik végső üzenete. A másik: ha van egyáltalán út a békéhez és az emberséghez, akkor ez az út az egyes ember gyakorlati cselekvésén át vezet.

Ez az elképzelés mégsem teljesen utópia;²⁴ Lessing és a kor legjobbjai ezt képviselték jellemükben, szellemiségükben. A darab erősíti a reményt, hogy van lehetőség a tanács megfogadására, a faji, vallási, ideológiai és más természetű előítéletek, megszállottságok, elfogultságok és illúziók legyőzésére.

Lessing az előítéletektől mentes, racionális gondolkodás és a gyakorlati erkölcs egysége mellett foglal állást. S bár elvontan kezeli a hagyományos polgári problémákat, mint a társadalmi konfliktusok, a vallásszabadság és a szerelem, olyan kérdéseket tesz fel, melyek ma is válaszra várnak.

Az író drámaelmélete és a darab között nemcsak párhuzamok, hanem ellentmondások is megfigyelhetők.²⁵ Így például a *Hamburgi dramaturgia* 7. darabjában Lessing meggondolatlanak tartja, hogy egy tárgyat a keresztes háborúk idejéből merítő darab toleranciát hirdessen. Ezzel szemben a *Bölcs Náthánban* tudatosan épít a történeti háttér és a drámai cselekmény ellentétére. A *Hamburgi dramaturgia* 79. darabjában Lessing számúzni akarja a színpadról a szörnyűséget, a *Bölcs Náthánban* a bátorító reményt állítja szembe a valóság szörnyűségével. A 75. darab szerint a főhős lehetőleg álljon közel a valósághoz, Náthán viszont részben valószínűtlen figura. Ez egyrészt jelzi, hogy Lessing egyszerre gondolkodik a történelemben és az eddigi történelemmel szemben. Másrészt felhívja a figyelmet a remény és a valóság ellentmondására, a valóság átalakításának szükségességére. Mindez arra utal, hogy utolsó drámájában Lessing továbbviszi a *Hamburgi dramaturgia* elveit, és egy új szintézist készít elő: megszünteti a tragikumot azzal, hogy az értelem egymás után képes feloldani a tragikus helyzeteket.

²⁴ Vö. Krisztina UTASI, *Lessing's Anti-Candide. Between Reason and Revelation = Aspects of the Enlightenment. Aesthetics, Politics, and Religion*, szerk. Ferenc HÖRCHER – Endre SZÉCSÉNYI, Akadémiai, Budapest, 2004, 294–335.

²⁵ KRÖGER, I. m., 72–74.

Ha a korszakproblematika felől vizsgáljuk a művet, megállapítható, hogy a *Bölcs Náthán* egyszerre hordozza a felvilágosodás és a Sturm und Drang sajátosságait, egyben előkészíti a klasszikus német drámát.²⁶ A felvilágosodás egykorú meghatározásai nem azonosíthatók maradéktalanul Lessing szándékaival a darabban.²⁷ A *Bölcs Náthán* nem egyszerűen a fel-törekvő polgárság emancipációjának a drámája, s Lessing itt meghaladja a felvilágosodás polgári kereteit. Az igazi felvilágosodás szerinte a jó önmagáért cselekvésének az elérése, a jutalomra tekintő erkölcs felszámolása. A tanító szándék, a tragédia és a komédia műfaji sajátosságainak együttes alkalmazása magasabb cél érdekében a felvilágosodás sajátos-sága, míg a darab nyelvének fokozott feszültsége a Sturm und Drang irá-nyába mutat.

A mű bevezetőben említett modernségét jelzi, hogy a darab központi problematikája közvetlenül érintkezik a jelen súlyos társadalmi, világné-zeti, erkölcsi, politikai és más kérdéseivel, megoldhatatlan konfliktusaival. Lessing figyelmeztet az ellentmondások meglétét tagadó, zárt világkép ve-zélyére, s felveti az egyes ember cselekvési lehetőségének kérdését a fenye-gető negativitással szemben. Határozottan állítja: lehetséges, sőt szüksé-ges tanulni a történelemből, és erőt meríteni belőle a rossz elleni harcban. A felelősséget nem háríthatjuk át másra. Az igazi gyűrű – a felelősség-gel együtt – ott van mindenkinél.

²⁶ Uo., 75–78.

²⁷ Vö. pl. Immanuel KANT, *Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung?* = KANT's Werke, VIII., Georg Reimer, Berlin, 1912, 33–42.; Moses MENDELSSOHN, *Ueber die Frage: was heißt aufklären?* = Uo., *Kleinere Schriften*, I., s. a. r. Alexander ALTMANN, bev. Fritz BAMBERGER, Frommann-Holzboog, Stuttgart – Bad Cannstatt, 1981, 113–119.

VADERNA GÁBOR

ÍZETLENSÉGEK ÉS NUDITÁSOK, ÁBRÁZOLÁS ÉS IMITÁCIÓ

Kazinczy Ferenc és Dessewffy József vitája Himfyről¹

Kazinczy Ferenc és Kisfaludy Sándor változékony és változatos kapcsolata az irodalomtörténet-írásban már sokszor feldolgoztatott. Volt, aki Kazinczy mellett, volt, aki Himfy mellett foglalt állást, volt, aki azt állította, hogy a vita inkább személyes, mintsem esztétikai természetű volt közöttük, s akadt olyan vélemény is, mely Kisfaludy magyarságát állította szembe Kazinczy esztétikai programjával. Annyi mindenesetre biztonsággal kijelenthető, hogy a két nagy formátumú irodalmár viszonya legalábbis ellentmondá-sos, s ellentétük vagy éppen szellemi rokonságuk oly változatos kontextu-sokban merül fel, egymás elleni küzdelmüket, s bűvópatakszerűen újból meg újból előtörő vonzalmukat oly változatos megnyilvánulások kísérték, esztétikai természetű vitáik során olyannyira eltérő érvek mellett példá-lóznak a másikkal, hogy nemigen rekonstruálhatunk két egymással szem-ben vagy akár egymás mellett álló álláspontot. Talán a Himfy körüli po-lémia bomlasztotta Kazinczy pillanatokra egységesnek látszó táborát,² talán Kazinczy Kisfaludy-kritikája mutatott példát az ifjú tanítványoknak a kritikaírás mesterségében³ – a *Himfy' szerelmei* körüli irodalomtörténeti diskurzus igen nehezen áttekinthető, s az egymásnak ellentmondó adatok és információk változatos narratívákba rendezhetők.

E hektikus recepciótörténet nem könnyíti meg az irodalomtörténész dolgát, s ha lehet, még tovább bonyolítja a helyzetet, hogy Kazinczy bará-tainak és levelezőpartnereinek véleménynyilvánításai is ellentmondásos képet mutatnak. Dessewffy József gróf például a tízes évek előtt leginkább

¹ A tanulmány megírásakor komoly inspirációt jelentettek a Kazinczy Ferenc eszté-tikai tanulmányainak kritikai kiadását előkészítő kétheti műhelyszeminárium be-szélgetései. A kutatási projekt vezetője Bíró Ferenc, s alig várom, hogy e szeminá-riumon rövid kis írásomról megjegyzéseit megtegye.

² CSETRI Lajos, *Adalékok Kazinczy ifjú barátainak irodalomszemléletéhez*, It 1986, 399–404.

³ CSÁSZÁR Elemér, *A magyar irodalmi kritika története a szabadságharcig*, Pallas, Buda-pest, 1923, 56–59.